

УДК 910.4 (091)

Холковська Т.Ю.

Матеріали «Словника географічного королівства Польського та інших країв слов'янських» як важливе джерело пізнання Подільського краю

В статті розглянуто матеріали «Словника географічного королівства Польського та інших країв слов'янських» та проаналізовано внесок польських вчених у розвиток краєзнавчого руху на Поділлі, висвітлено дослідження авторами Словника фізико- та економіко-географічних особливостей Подільського краю. Ключові слова: Поділля, краєзнавство, «Словник географічний королівства Польського та інших країв слов'янських».

Холковская Т.Ю. Материалы «Словаря географического королевства Польского и других краев славянских» как важный источник познания Подольского края. В статье рассмотрены материалы «Словаря географического королевства Польского и других краев славянских» и проанализирован вклад польских исследователей и ученых в развитие краеведческого движения на Подолье, показано исследование авторами Словаря физико- и экономико-географических особенностей Подольского края. Ключевые слова: Подолье, краеведение, «Словарь географический королевства Польского и других краев славянских».

Kholkovska T. Important source of knowledge of Podillya region was information of «Geographical dictionary of Polish kingdom and other slavonic edges». Information of «Geographical dictionary of Polish kingdom and other slavonic edges» is considered in this article. Analysed the contribution of the Polish researchers and scientists to development of regional motion on Podillya. **Key words:** Podillya region, local studies, «Geographical dictionary of Polish kingdom and other slavonic edges».

Постановка проблеми. Для сучасного дослідження Поділля важливе значення має вивчення його минулого. Однією з пам'яток польської краєзнавчої літератури є «Словник географічний Королівства Польського та інших країв слов'янських». Цю унікальну 15-томну працю було створено з ініціативи редактора географічного тижневика «Вендровец» Філіпа Сулімерського. Редакторська робота здійснювалась сумісно з Броніславом Хлебівським та Владиславом Валевським [1, с.42]. В Словнику викладений дослідницький матеріал щодо всіх земель, що у минулому територіально входили до складу Речі Посполитої. Зрозуміло, що історична територія Поділля, зайняла важливе місце на сторінках словника. Тож аналіз видання дає цікаві дані щодо історико-географічного вивчення Подільського краю.

Аналіз наявних досліджень і публікацій. Аналізуючи опубліковану літературу, можна зазначити, що мала кількість дослідників розглядала Словник, як джерело вивчення Поділля. Як у вчених, що описували Поділля на початку ХХ століття, так і в сучасних є небагато посилань на матеріали видання. Одним з тих, хто підняв питання вивчення та аналізу Словника був Костиця М.Ю. [1, с.42-43].

Постановка завдання. Висвітлити внесок авторів «Словника географічного Королівства Польського та інших країв слов'янських» у дослідження Поділля, шляхом аналізу матеріалів цього видання.

Результати дослідження. Найбільше інформації про Подільський край міститься у восьмому томі. Цей том, як і багато інших, вийшов під редакцією Б.Хлебівського та В.Валевського [2]. У «Словнику» зібрано та систематизовано різноманітну регіональну статистичну та фізико-географічну інформацію. Видання подає Поділля як землі, що лежать у межах річки Дністра і Бугу. Польські

дослідники вважають, що через татарські та волоські набіги межі краю тривалий час не складалися і визначились лише тоді, коли Поділля увійшло до складу Речі Посполитої. На час написання словника Поділля поділялося на більшу губернію Подільську і меншу частину – повіт Червоноградський, що був частиною Галиції.

Межі краю були зазначені таким чином: Подільська губернія лежить між 44° і $48^{\circ}41'$ східної довготи і $47^{\circ}25'$ і $49^{\circ}45'$ північної широти. На півночі знаходиться Волинська губернія, на сході – Київська губернія, на півдні – Херсонська губернія, від якої Поділля відділено ріками Синюха, Кодима і Ягорлик. На південному-заході протікає ріка Дністер, яка відділяє край від Бессарабської губернії, на заході – річка Збруч від Галиції [2, с.443-445].

Поділля – це височина, поділена глибокими ярами, які творять ріки, що впадають у Дністер. На пограниччі Волині і Галичини є Авратинська височина. Найвищі місця: під Олександрівкою та Фельштином. Між Ольховцем і Сатановом знаходяться гори Медобори. Цікавими є опис ґрунтового та рослинного покриву Поділля. Автори словника вказують, що на той час на півночі знаходилися піски, соснові ліси і болота. У середній частині місцевість різна, пагорбкувата з дубовими і грабовими лісами і величезними ланами під чорною, жирною землею. Чим ближче до Херсонської губернії, тим більше край стає степовим, рівним і менш заселеним. Поділля ділиться на лісову рівнину в басейні Бугу, на лісову ґристу в басейні Дністра і на степову в південно-східних повітах.

Б. Хлебовський та В.Валевський з жалем зазначають, що Поділля мало вивчено геологічно. Вони ж констатують, що край з геологічного погляду має дві частини. Північно-західна представлена осадовою формацією, а північно-східна – вапняками, береги річок – граніт. Деякі вчені вважають, що береги є зразком кристалічної формації. У Меджибожі, Вінниці є червоні граніти, у Ямполі – діорити, крейда в районі Дністра. На Поділлі представлена і силурійська формація – скелі Кам'янця-Подільського [2, с.448-449].

Дослідники звертають увагу на різні корисні копалини, якими багатий Подільський край. Зокрема, у “Словнику” описано фосфорити, які мають найбільший процент фосфору у Європі (72%). Торф знаходиться у Проскурівському повіті, Гайсинському і Вінницькому, але не використовується. На той час вчені вважали, що на території краю мають бути знайдені залізні руди.

Результати тогочасних геологічних досліджень дозволили Б.Хлебовському та В.Валевському стверджувати, що досить поширеними на Поділлі є глауконітові піски: їх запаси є значними. Також було засвідчено залягання гіпсів товщиною від 6 до 15 метрів. Запаси чорнокозинецьких гіпсів сягали 800 тонн, кудринських — 88 тис. т. Розробка гіпсів відбувалася у селах Заваллі, Кудринцях, Міловцях і Невірці, Чорнокозинцях.

У “Словнику” обґрунтовано широке застосування в будівельній, цементній, скляній, цукровій промисловості, а також в сільському господарстві мергелів і вапняків. На Поділлі родовища мергелів зустрічаються серед силурійських відкладів по р. Збруч у с.Кудринці, де вони залягають шаром товщиною 7 метрів. Цінність кудринського мергелю у тому, що його можна використовувати для виробництва цементу. Автори “Словника” вказують, що запаси кудринських мергелів значні, але точно не підраховані.

Б. Хлебовський та В.Валевський зазначають, що вапняк є дуже поширеною скельною породою на Поділлі. Наш край багатий вапняком високої якості, через що він здавна був джерелом експлуатації. Головні місця розробок, які базуються на

кращих родовищах, такі: Антонівка, Вишнівчик, Дунаївці, Карачківці, Купин, Черче, Чорноводи, Закупно, Кутківці, Шустівці, Пудлівці, Зіньків, Польовий Макарів.

Найкращі з якісного боку і одночасно найбільші родовища вапняків (товщина покладів до 60 метрів), в яких процент вапна доходить до 96%, знаходяться в Товтрах, де населення їх здавна розробляє.

У “Словнику” констатується, що на Поділлі глини бувають різних родів від високосортних, придатних для виробництва фаянсу, порцеляни, вогнетривких, до простих, які придатні для виготовлення гончарних виробів, цегли, виробництва барв тощо. Глини зустрічаються в різних місцевостях, кращі в Купині, Смотричу, Антонівці, Заміхові, Мінківцях, Адамівці, Палані, Зінькові, між Янчинецькою Слобідкою і Жабинцями, біля Теклівки, біля Старої Ушиці.

На базі місцевих знаменитих глин у краї з давніх-давен виникло гончарство з головними осередками: Адамівна, Зіньків, Смотрич, Мінківці і Заміхів. Б. Хлебовський та В. Валевський у “Словнику” засвідчують цікавий факт: наявність на Поділлі особливого різновиду глини, – «земляного мила», здавна відомого населенню. «При викопуванні вапняків – зазначає В. Марчинський – можна дістатися до важких прошарків миляної глини, дуже м'якої, яка використовується при пранні білизни» [2, с.450].

“Словник” вказує, що, на думку вчених-краєзнавців, інші корисні копалини представлені не так широко і мають менше значення для господарства. Також автори “Словника” з жалем зазначають, що ні нафти, ні газу на території Поділля не має. Проте є невеликі поклади бурого вугілля. Воно виступає в двох ярах – Збручівському і Кобиляцькому (в мові місцевих селян – «Збручевиця» і «Кобиляки») біля с. Гуменці. Вугілля густе і досить гарної якості.

Актуальність даних, описаних у “Словнику”, зумовлена була важливими для Поділля краєзнавчими дослідженнями В. Марчинського. Так, зокрема, описуючи мінеральні води Подільського краю, Б. Хлебовський та В. Валевський зазначають, посилаючись на В. Марчинського, що на цій землі є: залізисті мінеральні води в Сокиринцях і Вишнівчику, соляні – в Соколі, Ходорівці і Мокші, сірчані – в Чорнокозинцях. Також соляні джерела знаходяться на височині біля Кам'янця.

У восьмому томі словника також охарактеризовано клімат Подільської губернії. Клімат є помірним, теплим, він сприяє огородництву, рільництву. На південному сході вітри часто приносять шкоду – посухи. На той час метеорологічні станції були в Сокільці, Тарасівці при фабриках цукру, Кам'янці. Зима починається від листопада і триває до березня, іноді буває коротшою. Цікавість викликають такі факти: морози, як свідчить словник, бувають від 15° до 27°, а у 1870 році – 30°. Частими є відлиги. В лютому часті сильні вітри і буревії. Весна починається в березні і триває до кінця травня. Часом суха, часом дощова. Весняні приморозки в квітні нищать фруктовий цвіт на деревах. Сівба настає по сходженню снігів (“сій в болото, буде злото”). Літо починається у травні і триває до половини вересня. Температура досягає 27° у тіні і до 35° на сонці. Жнива починаються в кінці червня, а на півночі пізніше. Осінь буває суха і з доброю погодою. Іноді навіть до середини листопада тепло [2, с.450-451].

Характерною ознакою краю є значна кількість опадів (річно 550-600 мм, на весні 142 мм, влітку 232 мм, восени 116 мм, а взимку 78 мм).

Узагальнюючи наявні на той час відомості, автори “Словника” виділяють два головних кліматичних типи, що існували на Поділлі: височинний і яружний. Височинний відзначається значними різницями температури зими і літа, яружний

набагато рівніший, м'якший, тепліший. Найбільш м'який і теплий клімат мають південно-західні місцевості Поділля [2, с.455].

У «Словнику» зазначається, що на півдні Поділля вирощують кавуни, дині, кукурудзу, виноград, тютюн турецький. Все досягає раніше, ніж на півночі. Середня температура зими – 0,4°, весни – 9,2°, літа – 15,8°, осені – 6,1°.

Також у «Словнику географічному королівства Польського» Б. Хлебовський та В. Валевський зазначають як географічні особливості Подільської губернії відбиваються на культурі та господарській діяльності населення, його розселенні, побуті, звичаях, інших сферах людської діяльності.

Поділля поділялося на 12 повітів, 45 округів, 145 гмін. Міст і містечок було 135, 17 повітових, 1917 сіл з присілками, 63 слободи, 45 колоній, 102 хутори, тобто 2237 населені пункти. Найбільшим містом повіту на той час був Кам'янець (40000), великими були Могилів (30000) і Балта (24014). Вінниця мала всього 19755 жителів, Бар – 17566, Проскурів – 14554. До 10000 жителів мали Гайсин, Літин, Ольгопіль, Летичів, Брацлав [2, с.455-456].

Цілком слушно польські дослідники зазначили кількість населення Подільської губернії на той час: 2.242.619 осіб. З них 1.134.007 чоловіки і 1.108.612 жінок. На 1822 рік населення було вдвоє менше.

Найбільше мешканців має Кам'янецький, Ушицький, Могилівський, Проскурівський повіти. Найменше – Барський.

Особливе місце у «Словнику» займає характеристика національно-релігійного складу населення Подільської губернії. Так, православні складають 70% від загальної кількості населення, католики – 10-15%, євреї – 11-14%, розкольники 0,61%, протестанти – 0,2%, магометани 87 чол. Серед населення русинів – 1.5 млн. (70%), поляків – 10%, росіян – 19.000, німців – 3000 (Дунаївці), молдаван – 8000. У «Словнику» вибірково подано соціальні стани населення: шляхти 28650 осіб, духовенства 19121 осіб [2, с.457].

Подільська губернія є краєм, який має свої, відмінні за характером, сільськогосподарські культури, особливий тип скотарства, на що вказували автори «Словника» і що зараз ми зазначаємо як особливості, що відповідають межах агрокліматичних зон. У науковій праці перераховуються такі сільськогосподарські культури, що вирощують на Поділлі: пшениця, жито, овес, ячмінь, гречка, на півдні – кукурудза, буряки, картопля та інші. Також озимина і горох. У «Словнику» є дані про те, скільки було посіяно і зібрано врожаю. Дослідники наводять назви кількості французьких, італійських, іспанських і німецьких сортів садовини, які прекрасно акліматизувалися в умовах Поділля [2, с.460]. Зокрема, сортів груш – 243, яблунь – 273, слив – 44, черешень і вишень – 37, абрикосів – 37, великого англійського агрусу – 33. Серед квітів зазначаються троянди – 14 сортів [2, с.460].

Б. Хлебовський та В. Валевський зазначають, що на Поділлі є прекрасні умови для вирощування шовковиці. Польські вчені наводять цікаві факти про посадки шовковиці в другій половині XVIII століття, налагодження на місцевих коконах шовкової фабрики у Мінківцях, що працювала до початку XIX століття.

Аналізуючи стан розвитку тогочасної промисловості, Б. Хлебовський та В. Валевський у «Словнику» зазначали, що фабрик у 1862 році було 657, у 1881 – до 740. Це фабрики швейні, мила, поташу, олії, вод мінеральних, гути скляної, цегельні, печі для виплавки вапна, переробки тютюну, млини, фабрики цукру і рафінаду (найбільше в Кам'янецькому, Проскурівському, Летичівському, Літинському, Брацлавському, Гайсинському повітах). Виробляють пиво і портер,

а також є дріжджові фабрики, оцту, крохмалю і меляси. На потребу населення виготовлялися брички, повозки, сани [2, с.460].

Цікавим для нас фактом є те, що польські вчені звертають увагу і приділяють суттєве місце в «Словнику» стану освіти в Подільській губернії. У 1881 році було 797 наукових закладів, де навчалось 23.335 дітей (1 учень на 110 жителів). У Кам'янці і Немирові була 8-класна гімназія (1193 учні), жіноча гімназія з 306 ученицями, реальна гімназія в Могильові, яка мала чотири класи.

Зазначається наявність у 1886 році духовно-православної семінарії з 427 учнями, духовних шкіл з 625 учнями, духовно-православних жіночих шкіл з 244 ученицями, 13 шкіл 2-класних повітових, де навчалось 1385 хлопців і 692 дівчат, 186 1-класних, де навчалось 916 дівчат і 7858 хлопців. Було 574 елементарних школи при церквах, де навчалось 8160 хлопців і 434 дівчат. Підкреслюється диференціація шкіл на єврейські, євангельські, школи акушерок і ремісників.

Поряд з цифровими даними щодо освіти Б.Хлебовський та В.Валевський у «Словнику» зазначають кількість лікарів та лікарень на той час. У 1885 році було 12 міських шпиталів, 12 сільських, 4 єврейські, а також при фабриках цукру шпиталі на хворих. Працювали 44 крайових лікарі і 118 вільнопрактикуючих, тобто 1 лікар на 14000 мешканців. Також 360 фельдшерів, 190 акушерок, 203 цирульники, 14 ветеринарів і 84 помічників. Тобто лікарів явно не вистачало на всіх. Хворіли люди на дифтерію, тиф, значним був відсоток смертності. Польські дослідники відзначають складність боротьби з епідеміями через брак освіти населення і його забобони.

Висновки. Польським дослідникам належить заслуга створення одного з перших словників, де висвітлено фізико- та економічно-географічні особливості Подільського краю. Незважаючи на певну пропольську орієнтацію авторів у викладенні матеріалу - «Словник» є важливим джерелом знань про Поділля. Він вартий детального аналізу і дослідження вченими-краєзнавцями.

1. Костриця М.Ю. Словник географічних крулевства Польського і інших країв словянських як краєзнавче джерело дослідження Поділля / М.Ю. Костриця // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: 36. наук. праць за матеріалами наук. конференції. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 42-43.
2. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich /Pod. redakcją B. Chlebowskiego i W.Walewskiego. t.8. – Warszawa: Druk “WIEKU”, 1887. – s.443-460.